

Een fundatieplaat van Adolf van Kleef en Anna van Bourgondië

De palimpsest

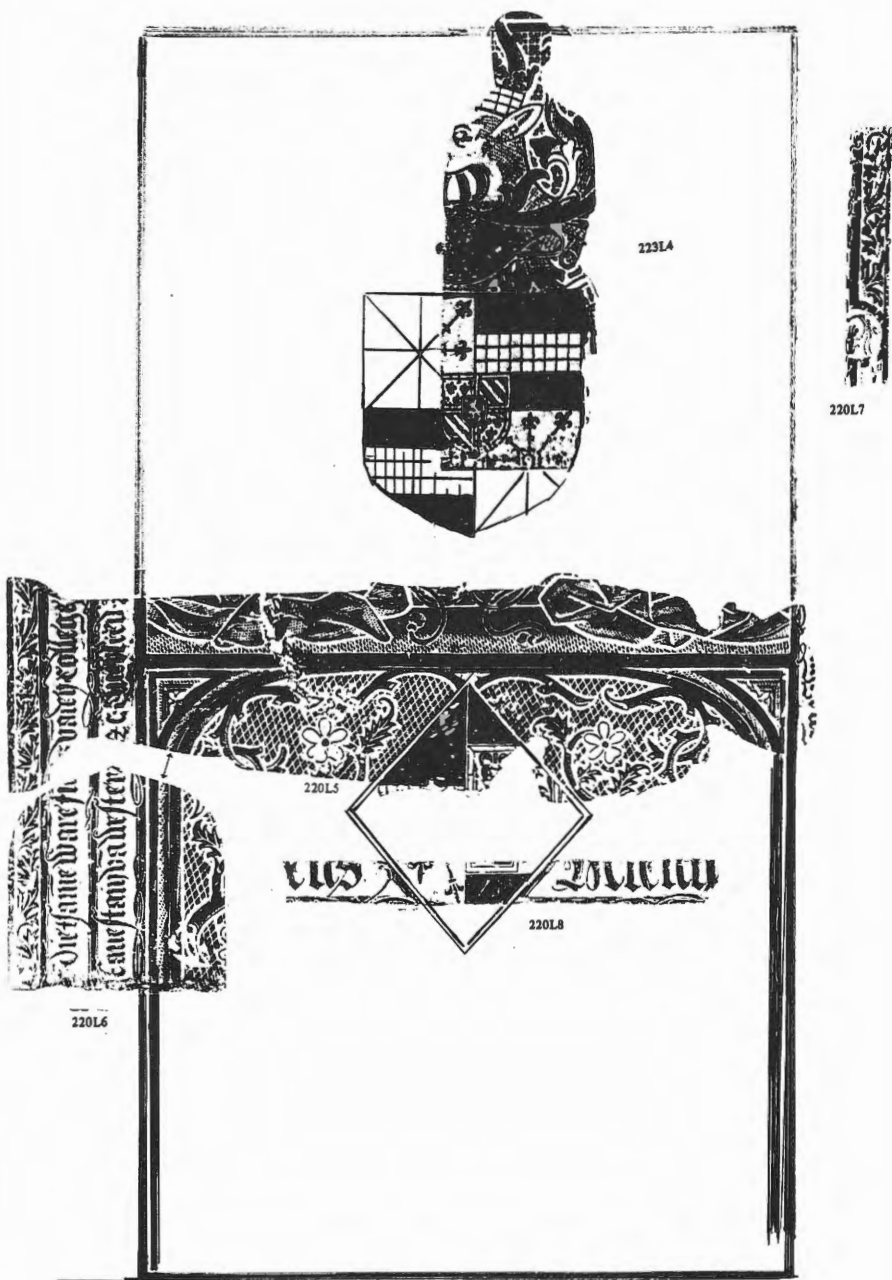
Heel wat funerair koper in Engeland blijkt regelmatig uit oudere grafplaten te zijn versneden. De oorspronkelijke vlakke gegraveerde grafplaten werden in de loop der eeuwen uit hun stenen drager los gemaakt, omgekeerd, versneden en op de nieuwe zijde van graveringen voorzien. Zo'n herbruikte plaat wordt als "palimpsest" betiteld¹. Bij restauraties komen de oude keerzijden terug boven en uit de studie ervan blijkt dat een deel van deze platen oorspronkelijk in de voormalige Nederlanden werden vervaardigd².

Ze werden tijdens de beeldenstorm geplunderd (soms gekocht) uit kerken en kloosters. In 1903 beschreef Mill Stephenson een fragment (zie afb.1, nr.223L4) met de afbeelding van een wapenschild dat terecht geïdentificeerd werd als dat van de familie van Kleef van Mark³. Hij verwees hierbij naar Adolf van Kleef. Daar Adolf van Kleef echter onder een verheven tombe begraven lag in het dominicanenklooster te Brussel (zie verder), oordeelde deze auteur, die de andere palimpsestfragmenten van de oorspronkelijke plaat toen niet kende, dat het schildfragment afkomstig was van een grafmonument voor Adolfs eerste echtgenote Beatrijs van Portugal-Coimbra, die begraven was in Le Quesnoy (Fr.). John Page Phillips bracht in zijn standaardwerk over palimpsesten, andere fragmenten (zie afb.1, nr.220L5, 6, 7, 8) hierbij in betrekking en stelde als hypothese voorop dat de fragmentarisch bewaarde plaat betrekking had op Filips van

1 J. PAGE PHILLIPS, *Palimpsests, The backs of monumental brasses*, London, 1980, (vol. 1 tekst, vol. 2 platen), vol.1, p.13.

2 J. PAGE PHILLIPS, *op. cit.*, p. 19 - 21.

3 M.STEPHENSON, *A list of palimpsest brasses in Great Britain*, London, 1903, p. 36-39.

1 Fragmenten van de fundatieplaat van Adolf van Kleef en Anna van Bourgondië.

Kleef (+1528 te Wijnendale), de zoon van Adolf van Kleef. Als vervaardigingsdatum van de plaat stelde hij 1530 voor, waarschijnlijk beïnvloed door de sterfdatum van Filips ⁴.

Deze laatste identificatie is zoals we zullen zien verkeerd; de fundatieplaat betreft wel degelijk Adolf van Kleef en zijn tweede echtgenote Anna van Bourgondië. Van deze fundatieplaat resten ons slechts vijf fragmenten. Ze werden aangetroffen op de keerzijde van het koperinlegwerk van twee grafmonumenten te weten dat van G. Arundell (+1573) en zijn echtgenote Isabel in de St. Mawgan & St. Nicolaschurch te St. Mawgan in Pyder, Cornwall (GB) en anderzijds dat van Rainold Holingworth (+1573) in de St. Peter & Paulschurch te Stondon Massey, Essex (GB) ⁵.

Beschrijving

De oorspronkelijke fundatieplaat mat +/- 136 cm hoogte op +/- 70 cm breedte en stelde waarschijnlijk twee beeldvlakken voor gevat in een dubbele tekstband met tevens een sierband met een doorlopend bladmotief aan de rand. Boven stond het wapenschild van een man met een helm als schilddekking (zie afb.1 nr.223L4). Het wapenschild was vastgehouden door twee geknielde engelen die als schilddragers fungeerden (zie afb.1 nr.220L5). Van de engelen is enkel het onderste deel van hun gewaad bewaard gebleven. Beneden, tussen de twee engelen, zijn koordlussen te zien eindigend op een kwast. Vermoedelijk betreft het de afbeelding van de in handschriften en soms op koperen platen voorkomende afbeelding van een liefdestrik. Deze bestond uit de beginletters van de voornaam van de stichters of schenkers verenigd met een strik (zie verder) als symbool van verbondenheid, een populair embleem in de vijftiende eeuw. Het benedenvlak vertoont een vrouwelijk wapenschild. Dit schild is ingewerkt tussen verstrengelde takken waarvan de uiteinden versierd zijn met bloemen. Aan weerszijden van het schild is een deel van een lijfspreuk (zie verder).

4 J. PAGE PHILLIPS, op. cit., vol.1, p.61, 220L5 -L8 en 223L4, afb. vol.2, p.90.

5 IDEM.

Het opschrift

Het opschrift in gotisch letterschrift in spaartechniek uitgewerkt, luidt als volgt: "...die tsame(n) ware(n) fu[nd]er va (n)den college ...Ravestain va(n) Westerz...etc overleed".

De lijfspreuk (zie afb.1 nr.220L8) werd door J.Page Phillips gelezen als "...ens Miente" wat verkeerd is ⁶. Zeker te lezen is "...ens Mie...", waarvan wij verder een meer zinvolle interpretatie geven.

De wapenschilden

Het mannelijke wapenschild komt overeen met dat van de familie "Kleef de Ravestain" en werd enkel door Adolf en zijn zoon Filips gedragen. Het wapenschild is gevierendeeld van Kleef en van Mark en heeft een hartschild van Bourgondië en kan beschreven worden als volgt ⁷: I & IV voor Kleef, van keel beladen met een zilveren schild, met in het hart een karbonkel van acht scepters van goud en sinopel met lelie versieringen. De scepters in lelievorm gaan uit van een zilveren kern met daarop een smaragd van sinopel; in II & III van Mark, in goud een dwarsbalk, geruit in drie rijen, van zilver en van keel; over het geheel een gevierendeeld schild: I & IV van azuur bezaaid met gouden lelies met blokform van keel en zilver voor Nieuw Bourgondië; II & III voor Oud-Bourgondië, azuur met drie banden geschuimbalkt van goud, met een lijst van keel; als hartschild het wapenschild van Vlaanderen, in goud een klauwende leeuw van sabel. De schilddekking is typisch voor het huis van Kleef en bestaat uit een tornooihelm met tralies die overtrokken is met een geringde rundskop met een gouden kroon. De kroonbasis bestaat uit drie rijen geruit in keel en zilver voor van Mark. Het dekkleed van de helm is

6 IDEM.

7 J.CHIFFLETUS, *Insignia Gentilia equitum ordinis velleris aurei...*, Antwerpen, 1632, p.27 & 31. M. de NAHUYS (Ct.) Notice historique sur l'hostel et la seigneurie de Ravenstein, in *Annales de la Société Archéologique de Bruxelles*, t.3 (1889), p.169-171. H.CHEVALIER, *Les Clèves - Ravenstein*, in *Revue de la Société Royale des Ingénieurs et Industriels*, 1965, p.430. J.VAN DAMME, *Adolf van Kleef en van Mark, Heer van Ravenstein in dienst van de Bourgondische politiek*, Leuven, 1967 (niet gepubliceerde licentiaatsverhandeling), p.249. Deze auteur liet ons bereidwillig zijn verhandeling inkijken en cruit citeren; wij danken hem hiervoor van harte.

van keel met de binnenkant van goud. Dit wapenschild wordt aange- troffen in handschriften en op de wapenborden van Adolf van Kleef vervaardigd naar aanleiding van de kapitels van de orde van het Gulden Vlies ⁸ (zie afb.2). Dit ordeteken is dan ook vaak afgebeeld onder zijn wapenschild. Enkel Adolf genoot het voorrecht tot deze ridderorde te behoren, zijn zoon Filips niet. Het wapenschild op de fundatieplaat komt volledig met het beschreven wapenschild overeen.

2 Gulden Vlies- wapenbord van Adolf van Kleef in de St.-Salvatorskathedraal te Brugge (copyright KIK).

- 8 Zie o.a. zijn wapenbord respectievelijk in de St.-Romboutskathedraal te Mechelen en in de St.-Salvatorskathedraal te Brugge. Zie ook zijn getijdenboek bewaard in de Walters Art Gallery, Baltimore, ref.W 439, meer bepaald f. 13 v en 14v alsook andere “van Kleef” handschriften o.a. te Wenen, te Kopenhagen en te Valenciennes (hs.329 “Lyon du corps à l’ame et de l’ame au corps”).

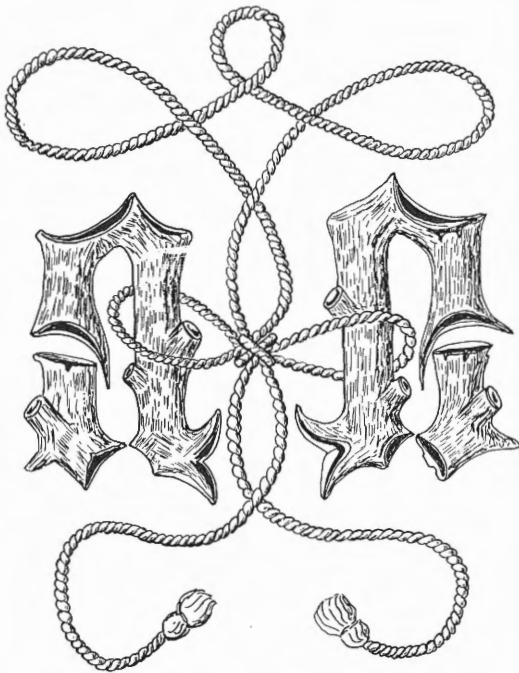

3 Kacheloventegel met de wapenschilden van Adolf van Kleef en van Anna van Bourgondië opgegraven te West-Souburg (copyright Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort).

Het ruitvormig vrouwelijk wapenschild is zeer gehavend en komt in het geheel niet overeen met dat van Adolfs eerste echtgenote Beatrijs van Portugal-Coimbra noch met dat van Françoise van Luxemburg, Filips echtgenote, maar wel met dat van Adolfs tweede echtgenote, Anna van Bourgondië. Interessant voor onze identificatie is de bijdrage van J.A.Trimpe Burger omtrent kacheloventegels van omstreeks 1470 ontdekt in de gracht van het voormalige kasteel van Anna van Bourgondië te West-Souburg op Walcheren⁹. Een aantal luxueuse, nisvormige tegels tonen het gedeelde wapen van Anna van Bourgondië-van Kleef (zie afb.3). Links (heraldisch rechts) is het

9 J.A.TRIMPE BURGER, Een kacheloven uit omstreeks 1470 te West-Souburg op Walcheren, in *Liber Castellorum, 40 variaties op het thema kasteel*, Zutphen, 1981, p.354 - 359 (wij danken conservator S.Van den Berghe voor zijn medewerking).

wapen van Adolf zoals hierboven beschreven. Rechts (heraldisch links) is het wapen van Anna van Bourgondië. Hierbij is het schildhoofd en de schildvoet zonder voorstelling en is de verdere indeling als volgt 1 & 4 “Nieuw Bourgondië”, 2 & 3 “Oud Bourgondië met een klauwende leeuw het geheel beladen met een hartschild van Brabant”¹⁰. Het wapenschild op de koperen plaat stemt hier grotendeels mee overeen. Het wapenschild “van Kleef” werd blijkbaar vereenvoudigd tot een geruite dwarsbalk en een karbonkel al dan niet beladen met een hartschild (verdwenen). Het schilddeel “Bourgondië” bestaat uit een oppervlakte bezaaid met lelies met blokvorm alsook een fragment van een klauwende leeuw (enkel de staart bleef over). Handschrift II 5646 B in de Koninklijke

4 Reconstructietekening van een kacheloventegel met door een liefdestrik verbonden kenletters “a” voor Adolf en Anna (copyright Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort, L.C.J.Goldschmitz-Wielinga).

10 IDEM, op. cit., p. 356-357. Zie ook PHILIPS van MARNIX van SINT ALDEGONDE (Red. I.Schoups & A.Wiggers), Antwerpen, 1998, p.126-127 met afb. en de tentoonstelling omtrent deze figuur en de voormalige bewoners van het kasteel van Souburg en archeologische vondsten in de Zeeuwse bibliotheek te Middelburg 11 dec.'98 - 30 jan. '99.

Bibliotheek in Brussel toont eveneens het (evenwel onvolledige) ingevulde wapen van Anna van Bourgondië ¹¹. Op enkele ontbrekende delen na (lelies, geschuinbalkte banden) komt dit met dat van de kacheloventegels en de koperen plaat overeen. Feitelijk droeg Anna van Bourgondië het wapenschild van haar vader Filips van Bourgondië op de uitzondering na van het schildhoofd en schildvoet die zonder afbeelding was. De overige kacheloventegelvondsten te West-Souburg zijn verder van belang voor de studie van de fundatieplaat. Tien van deze tegels stellen namelijk een met de door minnestrik verbonden "a" initialen voor (waarvan telkens één gespiegeld), dit voor de namen Adolf en Anna ¹² (zie afb.4). De strik op de fundatieplaat laat veronderstellen dat deze kenletters daar ook op voorkwamen. De achterzijde van een portret van Adolf van Kleef te Altena bewaard laat boven de aan elkaar verbonden initialen a en b zien, voor Adolf en Beatrijs (van Portugal - Coimbra), in het midden "l'an LIII" of zijn leeftijd, 53 jaar wanneer het portret geschilderd werd en beneden zijn twee letters "a" waarvan een gespiegeld en verbonden met een liefdesknoop voor Adolf en Anna ¹³.

De lijfspreuk

Verder vertonen zeven kacheltegels te West-Souburg een banderol losjes om een boom met de spreuk "RIENS MIEULX" ¹⁴ (zie reconstructietekening afb.5). J.A.Trimpe Burger vroeg zich af aan wie het devies heeft behoord: Adolf of Anna ¹⁵. Het lijkt geen twijfel dat het dat van Anna was. Het werkje over de grafsteden van de Gulden Vlies-ridders (en echtgenoten) "Le mausolée de la Toison d'Or" van 1689 vermeldt dit trouwens uitdrukkelijk ¹⁶. De lijfspreuk van

11 Koninklijke Bibliotheek, Brussel, Hs. II 5646 B, f.3. Afbeelding zie J. VAN DAMME, op.cit.,p.251 & 297 en afb.XXVI.

12 J.A.TRIMPE BURGER, op.cit.,p.357. MARNIX van SINT ALDEGONDE, op.cit., p.126-127, met reconstructietekening.

13 Afb. zie J.VAN DAMME, op.cit.,afb.V 2 & p.294 waar o.i. slechts gedeeltelijk een juiste interpretatie gegeven wordt van deze letters.

14 J.A.TRIMPE BURGER, op.cit., p.357. MARNIX van SINT ALDEGONDE, op.cit., p.126, met reconstructie tekening.

15 IDEM. Deze vraag bleef eveneens open in het "Marnix"werk.

16 LE MAUSOLEE DE LA TOISON D'OR ou Les tombeaux des chefs et des chevaliers du noble ordre de la Toison d'Or, Amsterdam, 1689, p.39.

5 Reconstructie-tekening van een kacheloventegel met de lijfspreuk van Anna van Bourgondië (copyright Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort, L.C.J.Goldschmitz-Wielinga).

Adolf is wel genoeg bekend en luidde “PLUS QU’ONCQUES (MES)” zoals trouwens ook wordt afgebeeld op twee miniaturen uit zijn getijdenboek, op glasramen en op penningen ¹⁷ (zie afb.6). De kenspreuk van Adolf werd in het Oud-Nederlands vertaald als “Meer dan ooit de mijne” en in het Latijn “Plus quoque” ¹⁸. Het devies van zijn

17 P.COLINS, *Histoire des seigneurs de l’ancienne maison d’Enghien*, Doornik, 1643, p.266. J.VAN DAMME, op.cit., p.251. De vermelde kenspreuk was o.a. voorgesteld op de glasramen van de burchtkapel van het kasteel van Edingen een bezitting van Françoise van Luxemburg de echtgenote van Adolfs zoon, Filips van Kleef. F. VAN MIERIS, *Historie der Nederlandse vorsten*, ‘s Gravenhage, 1732, dl.1, p.249.

18 F.VAN MIERIS, op.cit., p.249. A.O’ KELLY DE GALWAY, *Dictionnaire des cris d’armes et des devises*, Brussel, 1865, p.51. J.VAN DAMME, op.cit., p.251. Zie zijn getijdenboek in de Walters Art Gallery, op.cit., fl 3v & 14v. In een getijdenboek dat misschien toebehoorde aan Frans II, hertog van Bretagne is vermoedelijk een ander autografe zinspreuk (“Telle na nul”) van Adolf van Kleef, zie V.LEROQUAIS, *Les livres d’heures de la Bibliothèque Nationale*, Parijs, 1927, dl.II, p. 2. J.VAN DAMME, op.cit., p.251.

6 Miniatuur uit het
getijdenboek van
Adolf van Kleef
(copyright Walters
Art Gallery,
Baltimore).

eerste echtgenote Beatrijs van Portugal-Coimbra pleegde daarop een antwoord te zijn (Adolf: “PLUS ONCQUES”) “MAIS ONCQUES MIEUX” (in modern Frans uitgedrukt “Plus que jamais mien, mais jamais mieux”) ¹⁹. Twee miniaturen van zijn getijdenboek bewaard in

19 F.VAN MIERIS, op.cit., p.249. F.DE REIFENBERG (Baron), *Histoire de la Toison d'Or*, Brussel, 1830, p.251. P.COLINS, op.cit., p.266, geeft over Adolf van Kleef's lijfspreuk en antwoord de volgende betekenis “...c'est -a- dire qu'il ne devoit plus marier a bastarde mal sortable a sa qualité, mais qu'il n'avait oncques esté mieux”; zijn huwelijk met een bastaard was onder zijn stand maar des ondanks was hij er beter van geworden. Zie ook F.DE REIFENBERG, op. cit., p.251. E.GEVAERT, *L'heraldique son esprit, son langage et ses applications*, Bruxelles-Paris, sd, p.120. Wij hebben evenwel onze twijfels omtrent deze uitleg. Volgens het reeds aangehaalde werkje “LE MAUSOLEE...” p.32 & 39, droeg Jan, de oudere broer van Adolf (+ 1481 en begraven in de collegiale kerk van Kleef) dezelfde lijfspreuk als Adolf. Voor gelijkaardige voorbeelden tijdens de Bourgondische periode zie E.GEVAERT, op.cit.,p.120. C.LEMAIRE e.a., Isabella van Portugal, hertogin van Bourgondie, 1397 – 1471, tentoonstel-

de Walters Art Gallery vertonen slechts het eerste gedeelte van de kenspreuk en de aan elkaar verbonden letters a en b voor Adolf en Beatrijs maar de letter b lijkt tevens beladen met een gespiegelde a voor Anna, Adolfs tweede echtgenote. De verminkte kenspreuk op de fundatieplaat dient men zonder twijfel als "RIEN MIEULX" te lezen of "Niets (is) beter" en is dus de kenspreuk van Anna van Bourgondië. De kenspreuk van Adolfs zoon Filips luidde "A IAMES" (A JAMAIS) en dat van diens echtgenote Françoise van Luxemburg "VOUS SEUL" ²⁰.

Korte biografie van Adolf van Kleef en Anna van Bourgondië.

Adolf van Kleef (zie afb.7) behoorde tot de exclusieve verwanten van het hertogelijk hof ²¹. Adolf werd op 28 juni 1425 te Vredenburg geboren als tweede zoon van Adolf I van Kleef en Maria van Bourgondië, dochter van Jan Zonder Vrees en zuster van Filips de Goede. Adolf stond onder de bescherming van Isabella van Portugal ²² en hertog Filips koesterde eveneens veel genegenheid voor hem ²³. Hij bracht zijn jeugd door aan het hertogelijk hof en volgde vanaf zijn zestiende jaar hertog Filips op belangrijke tochten, toernooien (waar hij een geducht tegenstander was) en militaire expedities. Als prins van den bloede stond hij volledig in dienst van hertog Filips en diens opvolgers en werd hij een pion van de Bourgondische diplo-

lingscatalogus Koninklijke Bibliotheek Brussel, 1991, p.107 en o.a ook op kachel-
oventegels: A.BUYLE, Meer over de fragmenten van een kacheltegels uit het Hof
van Hoogstraten te Brussel: het embleem van Isabella van Portugal, in
Monumenten en Landschappen, 9 (1990) afl.1, p.5 - 56 en IDEM, Le pochon
de poêle de Philippe de Clèves, Etude historique, in *Annales de la Société Royale
d'Archeologie de Bruxelles*, 59 (1994), p.181 - 188 & 189 - 205.

20 H.CHEVALIER, Les Clèves-Ravenstein, op.cit., p.427-429 met afb. A.BUYLE,
op.cit., p.198. A. DE FOUW, op.cit.p.399.

21 De gegevens werden hoofdzakelijk geput uit J.VAN DAMME, op.cit., H.CHE-
VALIER, op.cit., J.DE CHESTRET DE HANEFFE, Histoire de la Maison de la
Marck, Liège, 1898, p.47 - 49, A.DE FOUW, op.cit., p.8 e.v., W.OSSOBA,
Adolphe de Clèves et de la Marck in R. DE SMEDT (ed.), Les chevaliers de
l'Ordre de la Toison d'Or au XVe siècle, Frankfurt am Main, 1994, p.120-121,
alsook bij MIRAEUS, VREDIUS etc.

22 M.SOMME, Isabelle de Portugal, Duchesse de Bourgogne, Villeneuve d'Ascq,
1998, p.73.

23 M.SOMME, op.cit., p.84.

7 Portret van Adolf van Kleef (Receuil d'Arras, copyright KIK).

matie ²⁴. Hij huwde op 6 mei 1453 Beatrijs van Portugal–Coimbra (+1462), de nicht van hertogin Isabella van Portugal (+1471). Hertogin Isabella speelde trouwens een beslissende rol in dit huwelijk. Zij voerde niet enkel de besprekingen hieromtrent maar zorgde ook voor een belangrijk deel van de bruidschat ²⁵. Beatrijs schonk hem een zoon genaamd Filips die geschiedenis zou maken ²⁶ alsook Louise een dochter die vroegtijdig stierf en te Turnhout begraven werd ²⁷. Volgens Olivier de la Marche voerde Adolf in 1454 de wapenpas te Rijsel aan onder de naam van “de ridder met de zwaan” tijdens de feestelijkheden aldaar waarbij Filips de Goede de beroemde Eed van de Pauw uitsprak. Adolf werd in 1456, tijdens het negende kapittel in Den Haag tot ridder van de Orde van het Gulden Vlies verkozen. Beatrijs stierf op 25 februari 1462 in Le Quesnoy (Fr.) en

24 De aangehaalde licentiaatsverhandeling van J.VAN DAMME bewijst dit ten overvloede.

25 M.SOMME, op.cit.,p.84.

26 Voor zijn biografie zie A. DE FOUW, op.cit.

27 M.SOMME, op.cit., p.86-87; zie ook zijn testament.

8 Portret van Anna van Bourgondië (Receuil d'Arras, copyright KIK).

werd er begraven ²⁸. Op 21 juni 1470 trad Adolf voor de tweede maal in het huwelijk met Anna, de natuurlijke dochter van Filips de Goede (zie afb. 8). Hij werd luitenant-generaal van de Nederlanden van 1474 tot 1481, wat na de dood van Karel de Stoute (+1477) een zware verantwoordelijkheid inhield. Hij regeerde hierbij in overleg met de kanselier en de leden van de Grote Raad. Hij was voogd van

28 Het grafmonument van Beatrix van Portugal werd in 1794 vernietigd, maar het grafscript bleef bewaard, zie C.LEMAIRE & M.HENRY, Isabella van Portugal, hertogin van Bourgondië, 1397-1471 (tentoonstellingcatalogus), Brussel, 1991, p.23.

Maria van Bourgondië en van haar kinderen Filips (hij was ook peter van Filips) en Margareta. Hij onderhandelde ook met de oproerige gemeenten. Adolf sloeg Filips de Schone tot ridder te 's Hertogenbosch in 1481 en bij deze gelegenheid werd Filips opgenomen in de Orde van het Gulden Vlies. Adolf kwam ook tussen om zijn oproerige zoon Filips te verzoenen met Maximiliaan van Oostenrijk. Hij werd evenwel door de aanklager van de orde beschuldigd de oproer tegen Maximiliaan te hebben bevorderd ²⁹. Door een neutrale houding te hebben aangenomen werd hij er van beticht tweedracht te hebben gezaaid en medeplichtig te zijn geweest aan de gevangenschap van Maximiliaan te Brugge. Adolf was heer van Ravestein bestaande uit de heerlijkheden Herpen en Uden; hij was ook heer van Wijnendale. Hij betrok een herenwoning te Brussel genaamd "Hof van Ravestein" gevestigd in de Ter Arkenstraat ³⁰. Hij was een minnaar van kunsten en letteren ³¹. Hij stierf te West-Souburg op 18 september 1492. Zijn testament bepaalt zijn begraafplaats, begrafenis beschikkingen en tal van kerkelijke stichtingen (zie bijlage). Anna van Bourgondie, geboren ca.1433, was de natuurlijke dochter van Filips de Goede die hij verwekt had bij Jacoba van Steenbergem ³².

29 F.DE REIFENBERG, op.cit., p.180-184, 208-209, 236.

30 N. de NAHUYS, op.cit., p.168-183. P.SAINTENOY, Visite de l'hôtel de ville et de l'hôtel de Ravenstein, in *Annales de la Société d'archéologie de Bruxelles*, 3 (1889), p.151-157. G.DES MAREZ, La maison de David Teniers II et l'hôtel Ravenstein, in *Annales de la Société d'archéologie de Bruxelles*, 26 (1912), p.5-51. A.BUYLE, Localisation de l'hôtel de Ravenstein rue de l'Ecuyer, in *Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles*, 59 (1994), p.207 e.v. Hij bezat een residentie in Le Quesnoy (H.CHEVALIER, op.cit., p.419), te Gent (IDEM) en te Brugge (IDEM, alsook A.VAN DEN ABBEELE, Het Hof van Ravestein in Brugge, in *Biekorf*, 98 (1998), p.45-55). De auteur geeft hierbij de portretten weer van Anna en Adolf uit de Recueil d'Arras, maar de afgebeelde Anna van Bourgondië is niet de echtgenote van Adolf maar een Anna van Bourgondië (1516-1551), dochter van Adolf van Bourgondië, echtgenote van Jacob-Philips van Hoorn en nadien van Jean de Henin, graaf van Boussu, zie M.BERGE, Les bâtards de la maison de Bourgogne et leur descendance, in *L'Intermédiaire des Généalogistes*, nr. 60 (1955), p.365-367 (met afb.). Hij verbleef ook in zijn kasteel te Wijnendale, (zie P.LANSENS, Geschiedenis van Torhout en Wynendaele, Brugge, 1845) alsook in het kasteel van Anna te West-Souburg.

31 De stelling werd geuit dat "De bruiloft te Kana" toegeschreven aan de Meester van de Vorstenportretten misschien gemaakt werd in opdracht van Adolf (zie C.LEMAIRE & M.HENRY, op.cit., p.150).

32 De gegevens over Anna werden hoofdzakelijk geput uit I.DE STEIN D'ATENSTEIN, Descendance batârde de Philippe le Bon, in *Annuaire de la Noblesse de Belgique*, 13 (1859), p.55-67. M.BERGE, op.cit., p.357 - 358. H.CHEVALIER, op.cit., J.VAN DAMME, op.cit. e.a. auteurs.

Zij huwde in 1451 met de zeer rijke Adriaan van Borssele, heer van Brigdam, die overleed in 1468. Anna wist alle rechten op de goederen van haar echtgenoot te behouden. Ze trad in 1470 voor de tweede maal in de echt met Adolf van Kleef. Hierdoor werd Adolf een belangrijke Zeeuwse edelman. Anna oefende in Zeeland een belangrijke bestuurs- en rechtsmacht uit. Zij was ook actief betrokken bij bedijking. Na de dood van Adolf nam zij verder de verdediging op van de eer van haar echtgenoot ten gevolge van de beschuldigingen van verraad geuit bij de Orde van het Gulden Vlies en bekwam tenslotte zijn eerherstel³³. Zij verkreeg haar legitimatie door Maximiliaan zodat ze over Adolfs goederen kon beschikken en een testament opstellen. Hierin voorzag ze verscheidene schenkingen en stichtingen. Zij stierf te West-Souburg op 18 januari 1508.

Testament en fundaties

In zijn testament (zie bijlage) bepaalde Adolf dat hij wenste begraven te worden in het nieuw te bouwen koor van de kloosterkerk van de dominicanen te Brussel. De stad Brussel kende hem hiervoor 3000 Rijns gulden toe³⁴. Zijn grafmonument werd gebouwd voor de trappen van het hoofdaltaar en bestond uit een verheven tombe met vergulde beelden van het echtpaar – volgens le “Recueil d’Arras” zelfs de beelden van de twee echtgenotes, maar de tekening ervan ging verloren (Beatrijs, zijn eerste echtgenote lag feitelijk begraven in Le Quesnoy, Fr.) – en verder een opschrift in het Latijn en een graf-schrift in het Frans³⁵. Adolfs stoffelijk overschot en dat van Anna

33 F.DE REIFENBERG, op.cit., p. 251-253.

34 Père ARTS, *L’ancien couvent des Dominicains à Bruxelles*, Gent, 1922, p.25.

35 J.LE ROY, *Le grand Théâtre sacré du Duché de Brabant*, Den Haag, 1729, dl.1,2, p.259. ARTS, op.cit.,p.26. Over de bouw van dit mausoleum zie A.WAUTERS, *Les fondateurs de cuivre à Bruxelles aux XVe et XVIe siècles-pièces justificatives*, in *Bulletin de l’Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux Arts* 65 (1895), p.653 – 658. Worden o.a. als ambachtslieden vermeld “Jacques Daretz, tailleur d’ymaige”, “maistre Pasquier, André Nonon, maistre Regnier le fondeur (waarschijnlijk Renier van Tienen)”. Le Recueil d’Arras (hs.266, f.83) vermeldt : “Adolph de Cleves sieur de Ravestayn (sic) comme il est a Bruxelles aux Jacopins sur sa sepulture avecq ses deux femmes”. Zie H.BOUCHOT, *Les portraits aux crayons des XVIe et XVIIe siècles consevés à la Bibliothèque Nationale (1525-1646)*, Paris, 1884, p.286.

rustten in twee loden kisten, in een grafkelder onder hun mausoleum. Het werd vernietigd tijdens de beschietingen van Brussel in 1695 door de Franse troepen aangevoerd door Villeroy. Een ooggetuige noteerde dat een bom op het koor viel, waarbij een groot gat geslagen werd in de grafkelder waardoor de loden lijkkasten die op een ijzeren gestel lagen toen zichtbaar werden ³⁶.

Het grafschrift wees op zijn hoge afkomst o.a zijn familiebanden met de Bourgondische hertogen, zijn eerste huwelijk met Beatrijs van Portugal, zijn tweede huwelijk met Anna van Bourgondië en hun 22 jaar durend huwelijk tot de dood van Adolf op 18 september 1492 hen scheidde en waarna zij stierf op 18 januari 1508 ³⁷. Dit grafschrift verschilt dus van dit van de fundatieplaat wat normaal is daar het een volledig andere functie te vervullen had, namelijk wijzen op de verplichtingen verbonden met de fundatie en deze levendig houden.

Voor zijn nagedachtenis stichtte Adolf jaargetijden in St.-Goedele, in de kerken van Torhout, Ravestain, Herpen, Uden, Dreischor, Aardenburg alsook in de Brusselse kerken van de Koudenberg, de Zavel, de Karmelieten en de Franciscanen en tevens bij O.-L.-Vrouw van Genade buiten Brussel. Het hospitaal Ter Arken bij zijn Brussels

36 ARTS, op.cit., p.43.

37 "Soubs cette lame gist le corps de noble mémoire d'Adolf Duc en Cleves, comte en la Marck, Seigneur de Ravestain, etc. fils puisné d'Adolf Duc de Cleves, comte de la Marck et de Dame Mariae de Bourgogne, soeur germaine du bon Duc Philippe de Bourgogne, le quel apres avoir nourry son nepveu, le allia par mariage, a tresnoble Dame Beatrix fille de l'infant Don Petre de Coymbre, fils, frere, Oncle des Roys de Portugal, dont d'eux est demeure Philippe Duc, et Comte esdicts Pays Seigneur de Ravestain, leur seul Heritier, apres le decés de cette dame, dont le corps gist à Quesnoy, defunct, se remarja a noble et puissante Dame Anne fille du bon Duc Philippe, ces deux conjointcs apres avoir vescu ensemble xxii. ans, et ayant en ce lieux dont ils sont fondateurs esleu leur sepulture, le dit Seigneur Adolf delaisant ladictc Dame Anne Dougiere, trespasa le xxvii. jour de Septembre M.IIIc.III.III.XX.XXII. (sic) et icelle Dame Anne, que cy gist lez susdit Seigneur, trespasa le xvii. jour de Janvier M.XVc.& un. Priez Dieu pour leurs Ames" zie C. VAN GESTEL, *Historia sacra et profana archiepiscopatus Mechliniensis sive descriptio archidiocesis illius item urbium, oppidorum, pagorum dominiorum, monasterium, castellorumque subea in XI decanatis divisae*. Den Haag, 1725, vol. 2, p.35-36. In "LE MAUSOLEE ...", p.38-39 wordt eenzelfde grafschrift weergegeven op enkele kleine afwijkingen na o.a. de sterfdatum van Adolf op de 18de september, wat trouwens overeenstemt met zijn jaargetijde (zie ARTS, op.cit., p.371). Tevens worden de lijfspreuken vermeld te weten: "Sa devise : Plus qu'onque mes. Et celle de sa 2. Femme: Ryens mieux.". A.MIRAEUS, *Opera diplomatica et historica*. Brussel, 1723-1748, p.458 geeft het grafschrift in het Latijn weer.

hof werd ook niet vergeten. Er werd ook een jaargetijde gesteld in de collegiale kerk van Turnhout, waar zijn vroegtijdig gestorven dochter begraven lag³⁸. Verder waren er ook tal van rouwmissen en schenkingen voorzien.

Eveneens te vermelden is het feit dat in de St.-Maartenskerk van West-Souburg, waar Anna haar kasteel had, de harten van zowel Anna als dat van Adolf werden bijgezet³⁹.

“Funder van den college”

De tekst van de fundatieplaat roept een aantal vragen op. De vermelding in het opschrift “van Wester” met een afkorting is vrij onduidelijk. Is het een verwijzing naar West-Souburg? Dit is echter niet zeker.

De tekst “funder van de college” is ook vrij enigmatisch; hoe dient deze tekst geïnterpreteerd te worden? Dient hier een verband gezocht te worden met een universiteitscollege? De colleges waren toen instellingen waar onbemiddelde studenten kost en inwoon verkregen. In een bijdrage over beurzen en colleges te Leuven in de 15de en 16de eeuw, wees E. De Maesschalck erop dat de stichter hierbij een huis kocht of zijn eigen woning bij testament schonk voor het oprichten van een college⁴⁰. De stichting werd dan van de nodige geldmiddelen voorzien voor het onderhoud van de gebouwen en van een aantal bursiers. De stichters wensten hierbij enerzijds sociale

38 Tijdens het kapittel van 1473 te Valenciennes kreeg hij samen met andere ridders een blaam omwille van zijn losbandige levenswijze. Margaretha van Hoorn werd moeder van één of meer van Adolfs natuurlijke kinderen. Haar zoon Jan “bastaard van Ravenstein” huwde Johanna van Lichtervelde. Hun ligbeeld bevint zich nu in de oude St.-Baafsabdij te Gent. Een andere natuurlijke zoon was Galiot, page van de hertogin van Orléans. Van andere natuurlijke kinderen van een niet nader bepaalde “heer van Ravenstein” vermelden de bronnen niet of Adolf dan al niet Filip van Kleef voor het vaderschap verantwoordelijk is. Alzo een Jacquemine, die huwde met Colaart d’Aut (d’Haulst), de zoon van de Colaart d’Ault uit Amiens, handelaar in aluin, kerkmeester in de St.-Jacobskerk en aldaar begraven (zie J. VAN DAMME, op.cit., p.247-248).

39 J.VAN DAMME, op.cit.,p.270 hierbij verwijzend naar O. VREDIUS, *Genealogiae comitum Flandriae*, Brugge, 1643, dl.2, p.384 & 424.

40 E.DE MAESSCHALCK, *Beurzen en colleges te Leuven in de 15de en 16de eeuw*, in *Spiegel Historiaal*, 13, (1978) nr.9, p.556- 563.

noden te lenigen en anderzijds verzekerden zij zich, volgens de toen gangbare opvatting, hun zieleheil in het hiernamaals ⁴¹.

Heeft het "college" betrekking met Leuven? Een oom van Anna van Bourgondië, Mark van Steenberghe was professor in de rechtsfaculteit en tevens lid van de Leuvense academische raad ⁴². Anderzijds had Adolf als biechtvader en raadsman de dominicaan Dirk Oultrary (+1489), doctor in de theologie ⁴³. In 1451 brachten hertog Filips, de graaf van Charolais, Johan en de jonge Adolf van Kleef een bezoek aan de Brabantse hoofdstad Leuven en aan de jonge universitaire stichting aldaar. Wij hebben evenwel geen spoor gevonden in verband met een stichting te Leuven. Het lijkt dan eerder dat de fundatie te maken heeft met de schenking door Adolf aan het dominicanenklooster. Sanderus vermeldt trouwens bondig dat Adolf en Anna een deel van hun woning schonken aan het klooster. Eigenaardig is dat noch het dominicanenarchief noch het testament van Adolf van Kleef rechtstreeks hiervan gewag maken. Zowel Adolf als Anna toonden zich zeer mild tegenover dit klooster. Adolf stichtte er een jaargetijde en een dagelijkse mis voor zijn zielerust. De stichting "van den college" kan ten dienste geweest zijn van de studenten, professoren en predikers van de dominicanen, dit onder vorm van onderdak en voedsel. Anna bleef hier na de dood van haar man (+1492) eveneens een belangrijke weldoenster; in 1494 maakte zij een aanzienlijke geldelijke gift over voor de aflossing van een eigendom van het klooster ⁴⁴. Ze stichtte eveneens een jaargetijde en een dagelijkse mis. Verder schonk ze een groot kruis in verguld zilver, twee zilveren kandelaars, bloemen van verguld zilver, heiligenafbeeldingen vervaardigd met gouddraad om kerkgewaden te versieren, wandtapijten met haar wapens en geld voor de gebouwen ⁴⁵.

De bloemmotieven

Het wapen en de lijfspreuk van Adolfs zoon Filips zijn vaak vergezeld van een bloemversiering, namelijk viooltjes (soms samen met

41 E.DE MAESSCHALK, op.cit.,p.557.

42 J.VAN DAMME, op.cit., p.233.

43 Zie zijn testament in bijlage.

44 ARTS, op.cit., p.22, 25 & 148.

45 ARTS, op.cit.,p.25.

een wan)⁴⁶. Deze viooltjes komen ook voor op de kacheloventegels met zijn kenspreuk alsook als randversiering op verschillende bladzijden van zijn getijdenboek en andere handschriften eertijds in zijn bezit. Deze persoonlijke keuze van Filips van Kleef blijkt evenwel in bepaalde mate antecedenten te hebben. Een aantal kacheloventegels te West-Souburg (Zeeland gedateerd ca 1479) beelden ook samen met loofwerk viooltjes af. De bloemmotieven op het eind van de verstrengelde takken op de fundatieplaat zijn zonder twijfel ook gestileerde viooltjes. Filips heeft dus deze bloemversiering van zijn vader ontleend.

Een Brusselse werkplaats?

Tijdens de vijftiende eeuw had zich te Brussel een belangrijke koperindustrie ontwikkeld⁴⁷. J.Duverger heeft onderlijnd hoe Brussel zich in deze eeuw tot een van de belangrijkste kunstcentra van de Nederlanden had ontwikkeld⁴⁸. Uit de beschrijvingen van kerken en kloosters te Brussel blijkt dat vóór de beeldenstorm zich heel wat koperen vloerplaten en gedenkplaten bevonden. Ze werden ongetwijfeld gemaakt door lokale ambachtshui. Het getormenteerde plooienspel van het gewaad van de (vermoedelijk schilddragende) engelen wijst o.i. naar een Brussels atelier. Bij het openen van de grafkelder van Filips van Kleef en zijn echtgenote Francoise van Luxemburg in 1727, werden tegen de wand van de grafkelder twee koperen gegraveerde grafplaten aangetroffen met het epitaaf en de wapens van de aflijvingen⁴⁹. Uit de kostenafrekening van 1528 voor de vervaardiging van de praalbeelden van het mausoleum van Adolf en Anna leren wij dat deze het werk waren van een Renier (van Tienen)⁵⁰. Verder wordt de afrekening gegeven van een koperen plaat als volgt "Lame mise dans la sepulture avec titre et obligation de service IX.I"⁵¹. Wij heb-

46 A.BUYLLE, op.cit. p.189 e.v..

47 A.WAUTERS, op.cit.

48 J.DUVERGER, De Brusselsche Steenbickeleren, Gent, 1933. IDEM, Brussel als kunstcentrum in de XIVe en de XVe eeuw, Antwerpen-Gent, 1935.

49 J.LE ROY, op.cit., dl.1,2 p.259 met afb. ARTS, op.cit.,p.342. Filips van Kleef liet zijn hart bijleggen onder een koperen plaat in het klooster van Groenendaal (H.CHEVALIER, op.cit., p.552-556).

50 A.WAUTERS,op.cit., p.657.

ben hier ongetwijfeld de afrekening van een gedenkplaat die in de grafkelder werd geplaatst met vermelding van een fundatie met diensten. Indien dit betrekking heeft op de hier besproken plaat is geheel onzeker. Anderzijds wijst deze rekening o.i. op een lokale vervaardiging. Van de Brusselse koperen grafplatenproductie uit de 15de en begin 16de eeuw bleef, op enkele inschriften na, niets meer over dat als vergelijkings-materiaal kan dienen. Er bleef wel een afdruk van een merkwaardige koperen memorieplaat bewaard dit ter herinnering aan de fundatie van 1488 van Michiel de Beckere ten voordele van de gevangenen van de Steenpoorte; deze plaat was ongetwijfeld het werk van een lokaal atelier ⁵². Wij zijn echter de mening toegedaan dat de fundatieplaat van Adolf en Anna eveneens te Brussel werd vervaardigd op het einde van de vijftiende eeuw, kort na het overlijden van Adolf. Dit gebeurde vermoedelijk op het initiatief van Anna, die zodoende eveneens haar wapenschild liet prijken op de fundatieplaat.

De Beeldenstorm

Tijdens de Beeldenstorm werden de Brusselse kerken en kloosters deerlijk geteisterd. Grafschriftenverzamelingen of verhalen uit de tijd maken vaak gewag van de roof van heel wat funerair koper. Het dominicanenklooster te Brussel ontsnapte ook niet aan de plundering. Op 12 april 1581 werden de dominicanen uit hun klooster verdreven en werd het klooster van zijn rijkdommen beroofd ⁵³. De praalgraven van de hertogen van Kleef lieten de protestanten onaangeroerd. Misschien vreesden ze de toorn van Willem, hertog van Kleef, die zeker wraak zou genomen hebben bij een schennis van de grafstede van zijn voorouders ⁵⁴. Nochtans vermeldt P. Beauregard (ca 1727) dat hij in de archieven van het Brusselse klooster een kopie van een authentieke akte had aangetroffen betreffende de verkoop op 15 mei

51 IDEM

52 J.DESTREE, A propos de deux fondations Bruxelloises, in *Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles*, 29 (1920), p.81-95. R.OP DE BEECK, The votive plaque of Michel de Beckere (1488) formerly in de Steenpoorte prison at Brussels, in *Transactions of the Monumental Brass Society*, vol.XI, dl.3, nr.88 (1971, pub.1974), p.136-146.

53 ARTS, op.cit.,p.42.

54 IDEM

1581 van het metaal van de grafstede van Ravenstein in de dominicanenkerk en dit op bevel van kolonel Diertyns. Misschien ging de verkoop dan toch niet door, daar we met zekerheid weten dat het mausoleum met de praalbeelden van Adolf en Anna in 1695 werden vernietigd. Nochtans werd op 29 mei 1581 een belangrijke partij tin en koper verkocht aan een Georges Tekels⁵⁵. Heel wat bijkomende goederen werden toen verkocht zoals de vloer van het pand samen met de grafzerken. Werd met de vermelding "het metaal van de grafstede van Ravestein" misschien de fundatieplaat bedoeld⁵⁶? Koperen platen worden vaak zo beschreven in grafschriftenverzamelingen.

Adolf van Kleef en Anna van Bourgondië zijn twee bijzonder boeiende figuren en een grondige biografie over deze hoog adellijke personen nauw verbonden met het Bourgondisch hof laat op zich wachten.

Bijlage

*Testament van Adolf van Kleef*⁵⁷

(Algemeen Rijksarchief. Fonds Charters van Brabant, origineel, gedateerd 10 april 1487)

Au nom de nostre Seigneur Amen. Par cest instrument publique soit notoire et manifeste atou qui le verront et orront lire que lan nostre Seigneur mil quatrecens quatre vings et six le dix eme jour du mois davril devant pasques l'indiction cinq et du pontificat de nostre tres saint pere le pape Innocent VIIIe de ce nom la tierce annee. Treshault et puissant prince et tres noble seigneur monseigneur Adolf de Cleves et de la marque seigneur de Ravestein, estant en bonne disposition de la sante de sa personne selon son eaige, sain et entier de ses sens, entendement, raison et memoire, reconnois-

55 ARTS, op.cit., p.42-45.

56 Men kan opwerpen dat de plundering van het dominicanenklooster te Brussel in 1581 plaatsgreep, maar dat de grafmonumenten van G. Arundel en R. Holingworth, waarin de van Kleef-palimpsest werd ingewerkt, 1573 als sterfdatum van de aflijvigen vermelden. Men moet hierbij rekening houden dat grafmonumenten soms jaren na het afsterven werden vervaardigd, soms door de echtgenote of zelfs door de kinderen. Of is deze memorieplaat dan toch uit een andere bedepplaats afkomstig?

57 Wij danken de heer A. Dewitte voor zijn hulp bij de lezing van het testament van Adolf van Kleef.

sant preallablement les amples graves et grans biens que nostre benoit createur dieu tout puissant lui a ottroyes et donnees en ce mortel monde, dont de tres humble cuer et tres devotement le remercie, soy tousiours recommandant a sa misericorde infinie et dicelle confiant entierement. Cogneissant neantmoins la fragilite et necessite de la condicion humaine par laquelle nous convient tous morir et ne savons quant ne comment; et pensant a la doctrine du saint prophete, disant disposez de votre maison, car demain vous morrez; et a la doctrine evangelique de nostre benoit sauveur Jhesu crist, qui nous amoneste et commande veillier, car nous ne savons jour ne heure; pour ces regars et autres plusieurs, desirant a son poveroy soy apprester et disposer a la vocacion de dieu, ainsi que chacun bon chretien est tenu de faire pour non estre prevenu ne precipite, quant il plaira a dieu lappeller hors de ce monde, et ne meure intestat. A en la presence de trop haulte et puissant dame madame Anne de Bourgoingne, sa compaignie et espouse, devant mon notaire publique, et les tesmoings cy apres nomez, par bonne et meure deliberacion, fait ordonne et establi son testament et lordonnance de sa derniere volonte testamentaire, en la forme et maniere qui cy-apres sensuit. Et est assavoir **Premierement** mon dit seigneur de Ravestein, testateur, recommande a nostre benoit createur dieu tout puissant, et a la benoite vierge et mere de dieu madame Sainte Marie, et a toute la court celestiel son ame quant il plaira a dieu lappeler hors de ce monde, et son corps a la terre sainte. Et a esleu et choisi sa sepulture en leglise conventuel des freres prescheurs de lordre saint Dominique, en la ville de Brouxelles, oou grant choeur nouveau dicelle, que lui et ma dicte dame sa compaignie sont deliberes au plaisir nostre seigneur y faire faire par ainsi toute voye que ledit choeur soit ja fait et dedie au temps de son trespas comme il desire, et a la dite oeuvre dudit nouveau grant choeur et ces dependences a donne, legue, et laisse, donne, et laisse mondit seigneur le testateur pour sa part et porcion la somme de deux mille florins et pour une fois du pris de quarante gros monnoye de flandres Rhin florin. **Item** pour sadite sepulture mondit seigneur le testateur ordonne et veult estre faite audit choeur une belle honneste tombe, a la discrecion de ces testamenteurs et executeurs de ce dit testament cy apres nomez, pour son corps et cellui de ma dicte dame, sa compaignie, apres leurs deces y estre enterres et ensevelis, a loeuvre de laquelle tombe mon dit seigneur le testateur a laisse et donne, laisse, et donne aussi pour sa part la somme de trois cens florins des dits pris et moyens pour une fois ou cas que de son vivant icellui testateur et ma dicte dame naient mesures fait faire icelle tombe **Item** et si ledit nouveau grant choeur nestoit encores parfait ne dedie au

temps de son dit trespas, en ce cas a ordonne et veult mondit seigneur le testateur que sondit corps soit mis ou viels grant choeur des dits freres prescheurs en une sepulture voulthee par ladvis des dits testamenteurs, pour y estre garde jusques que ledit nouveau grant choeur soit et sera parfait et dedie, comme dit est, et sa dicte tombe illec preste et parachevee pour son dit corps y mettre et encloire, et y demourer honnestement ainsi quil appartient pour tousioursmais. **Item** a ordonne et veult mondit seigneur le testateur que toutes ses leales debtes et forfais soient avant toutes aultres choses entierement et diligemment paie, remplis, et remboursees de ses plus apparans biens a ceulx quil appartiennent, pour la descharge de son ame, si avant que souffisamment il en apparra a ses dit testamenteurs ou a la plus part diceulx. **Item** veult et ordonne mondit seigneur le testateur que le cas advenu de sondit trespas, son corps soit honnestement et devotement mene et conduit au lieu de sa dicte sepulture, et que sil eschiet devant disuer a temps convenable, soient dites et celebrees tantost devotement trois messes lune et la premiere du saint esprit, la seconde de nostre dame, et la tierce et aultres, si plus en y a, de requiem, en lostel ou il trespasera, en lieu honneste et convenable illec, et en lapresence de son dit corps prepare, si faire se peut. **Item** veult aussi et ordonne que au choeur ouquel il sera enterre, soit, le jour de son dit enterrement, chantee par les dits freres conventuellement et devotement, sans aultres solemnite, faire une messe de Requiem et autres trente basses messes de Requiem en leurs eglise par autres trente devots prestres soient religieux ou autres, qui adviendront lors choisis et esleus pour le remede et salut de son ame, en attendant le service et obsequie de ses funerailles, qui apres se feront en la maniere cyapres declaree. **Item** veult et ordonne mondit seigneur de Ravestein, testateur, que ledit jour de lenterrement de sondit corps soient esaultres eglises conventuelles des religieux mendians dites et celebrees en chascune eglises sept basses messes de Requiem. **Item** que le mesme jour soit faite aulmoesne publique a chacun poure y venant jusques a la valeur dung gros de Flandres, afin quilz prient pour lame de mondit seigneur testateur. **Item** veult et ordonne mondit seigneur le testateur que le plustost apres sondit trespas que faire se pourra bonnement, soit fait le service de sondit obsequie, et les solemnites de ces funerailles bien devotement, honnestement et solemnellement, selon son estat, et ses gens tous habilles et vestus de noir en dueil. Et faire aulmoesne pour son ame a tous poures y venans jusques aupres dung gros de flandres pour chascune personne, afin quilz prient dieu pour son ame. Et que ledit jour aussi y soient dites autant de messes quil y aura des prestres, le tout a la discrecion de ses testamenteurs que dessus. **Item** et si

daventure mondit seigneur le testateur trespassoit en quelque autre lieu hors de la ville de Brouxelles, es marches ou pays de pardeca, ou dit cas est son plaisir, veult et ordonne desmaintenant pour lors que sondit corps soit honestement et devotement amene et conduit du lieu de sondit trespas jusques au dit Brouxelles et au lieu de sa dite sepulture par lui esleve comme dit est le plustot que faire se pourra bonnement. **Item** que apres son dit trespas du jour de son enterrement ou avant perpetuellement par ces religieux dudit couvent des freres prescheure audit Brouxelles au grant choeur de leur dite eglise, la ou son corps sera ensevely, soit dite et celebree a heure certaine assavoir entre tierce et septe, a huys ouvert, une messe devotement et chacuns jour, pour le remede et consolacion de son ame et de messeigneurs ses predecesseurs que dieu absoille. Et que celui qui celebrera ladite messe, a la fin dicelle voise a tout eaue benite, orer et dire le psalme Miserere mei deus ou Deprofundis, avec une collecte pro famulo defuncto et la Generale fidelium etc au lieu de sa sepulture, et lesparger en la dite eaue benite et pour chacun desdites messes ordonne mondit seigneur estre paye quatre gros, dicte monnaie de flandres, ou la valour, au celebrant dicelle. **Item** ordonne et veult mondit seigneur le testateur que en la mesme eglise et au choeur desdits freres prescheurs. soit par iceulx freres conventuellement chacun an a perpetuite fait une fois son obit et anniversaire solemnel a tel jour quil sera trespasse dan en an, si faire se peut, ou si non a autre prochain jour en suivant a ce convenable, assavoir le soir devant les vigilles et le lendemain commandaces et la messe solemnele a ce servant, comme il appartient; pour lequel obit et anniversaire ainsi a faire annuellement, icellui testateur ordonne et veult estre donne ausdits religieux la somme de trente sols du prix de deux gros le solt monnoye dessusdit et avec ce audit couvent pour une pitance audit jour aultres quarante sols monnoye semblable. **Item** veult et ordonne que aujour de sondit obit soit donne et distribue pour dieu en la dicte eglise par les maistres et mambours de laulmoesne de Saint Eloy dudit Brouxelles a treze poures personnes a chacun sa prebende de pain et de char, poisson, ou autre viande, selon le temps, chascune de ces prebendes vaillissant ung gros, assavoir a chascun en pain ung gros et quatre gros pour la char, poisson, ou autre viande dessusdit, et feront ensamble pour lesdits poures trente deux sols six deniers monnoye de flandres dessusdit. **Item** veult et ordonne mondit seigneur le testateur que pour le luminaire de cire, pain et vin quil sera mestier avoir et user au long de lan pour celebrer la dicte messe cotidienne ensamble pour quatre grans chierges de cire pesant chascun six livres ou au dessus que aux vigilles et messe de sondit obit annuellement se mettront et arderont

autour de sadicte sepulture durant le service de celui obit, soit chascun ou perpetuellement donnee et payee la somme de quatre florins du prix dessusdit. **Item** et pour la perpetuelle fondacion desdites messes obit, pitance, aulmoesne des poures, luminaire pain et vin dessus specifiques et des aultres choses cy apres declarees a perpetuite comme dit est a donne mondit seigneur de Ravestein testateur la somme de mille florins de Paris pour une fois des prix et valent que dessus laquelle somme il veult estre baillee et delivree comptant tantost apres sondit trespas par sesdits testamenteurs si mesmes ne le fait de son vivant es mains des mambours de la table de monseigneur Saint Eloy audit Brouxelles pour la dicte somme estre par eulx employee et convertie diligemment en lachat leal de cinquante semblables florins rente annuelle et heritable sur bons et souffisans assignats dont chascun an se puissent et doivent payer et furnir par icelle table les choses et parties cy devant dites montans ensamble a la somme de quarante cinq florins douze sols six deniers par an et aultres parties cy ensuivans, cest assavoir a la table du dit saint Eloy en aulmoesne pour distribuer aux poures trois florins sept sols six deniers dicelle monnoye. **Item** aux quatre mambours et maistres et au cleric receveur de ladicte table du saint Eloy a chascuns deulx huit gros de flandres pour une gelte de vin chascun an, au jour dudit obit de mondit seigneur le testateur, pour leurs peines et labeurs quilz aurons lors a distribuer ces prebendes desdits treze pourres et au long de lan en la distribucion et conduite des autres choses dessus escriptes et mesmement afin que songneusement ils veuillent prendre garde a ce que la dite messe cotidienne lobit, aulmoesne, luminaire et autres choses que dessus soient bien et demeurent observees, furnies, gardees et entretenues a tousours en la maniere dite, et afin que faulte ou negligence ne adveigne, veult et ordonne mondit seigneur le testateur que se la dicte faulte advenoit en la dicte messe cotidienne ou lobit ou aucune des aultres choses devant dites que audit cas pour autant de fois que la faulte ou negligence y sera commise pour rate du temps desdites fautes soit par lesdits maistres et mambours retenu desdicts, defalque et rabattu des porcions des deffailans en tout que en gardant la dicte ordonnance ils eussent peu et deu gagner, chascun a son endroit, durant le dit temps, et le pris de la dicte commise baillie et distribue prestement par iceulx maistres en aulmoesnes aux poures et miserables personnes de la dicte confrerie du dit saint Eloy, outre et pardessus les aultres trois florins sept sols six deniers dont dessus mencion est faite. **Item** et en outre veult et ordonne mondit seigneur de Ravestein testateur que apres son trespas le traitie du mariage de madame Anne sa compaignie soit a elle entretenu entierement et accomply. Et par dessus ce il lui

donne et laisse apres son dit trespas la joyssance de sondit hostel au dit Brouxelles la vie d'elle durant, sans que en celui soit fait destourbier ou empeschement. **Item** veult aussi et ordonne mondit seigneur que toutes les provisions de vivre et offices dont il a pourvue et pourra pourveoir aucuns de ses serviteurs a leurs vie en recompense des leaulx services quils lui ont et auront fait usant le temps de leur jonnese en sondit service leur soient paies et duement entretenus selon ces lettres quils en ont et auront de lui. **Item** veult et ordonne mondit seigneur le testateur estre fondee et donee bien et souffisamment en leglise collegiale et parrochiale de Turnhout en la chappelle illec ou feu mademoiselle Loyse de Cleves sa fille legitime [que] dieu pardonne est enterree ou au grant choeur dicelle eglise une messe chacune sepmaine et son obit solemnel chascun an perpetuellement sur tel jour quelle trespassa de ce monde. Et que le soir precedent dudit obit soient dites vigilles et le lendemain commendaces et la messe accoustumees en tel cas. Et que en la dite chappelle au lieu ou elle est enterree soit faite une petite tombe honneste et a l'endroit dicelle au les dextre ou fenestre une verriere honneste aux armes de mondit seigneur pour la memoire perpetuelle de lui et de ma dicte feu damoiselle sa fille. **Item** veult et ordonne encores mondit seigneur que en leglise de Sainte Goudele a Brouxelles qui est la mere eglise de toute ladicte ville et parrochiale de la court de messieurs les ducs du pays ensamble de son hostel propre soit fonde perpetuellement, fait et celebre chascun an apres sondit trespas son obit et anniversaire solennellement a tel jour quil sera trespasse, si faire se peut, ou si non, a autre br[ief] jour, devant ou apres, a ce convenable. Et pour la dicte fondacion perpetuelle dudit obit, il donne et laisse a la dicte eglise la somme de cent florins de Rin du pris de quarante gros monnoye de flandres piece pour une fois pour par le doyen et chappitre dicelle convertir ou faire convertir et emploer diligemment la dicte somme en lachat de rente heritable annuelle et perpetuelle le plus prouffitablement et brief qui faire se pourra, et la dicte rente distribuer dan en an aceulx de la dite eglise, selon lancienne louable consen[us] dicelle, a ceulx qui auront este presens au service dudit obit, desduit le frait et la dechoire de cire des quatre grans chierges qui au temps et durant le dit service se mettront ardans au tour de la tombe des princes illec enterres et la despence de la sonnerie honneste comme il appartient. **Item** donne et laisse mondit seigneur le testateur a leglise collegiale et parrochiale de sa ville de Thourout en Flandres la somme de ving cinq escus pour une fois du pris de quarante huit gros dicelle monnoye de flandres, lesscus pour la fondacion de son obit a faire et celebrer annuellement et perpetuellement en ladite eglise a solemnite deue par le college

dicelle, pour la consolacion et remede de son ame chascun an a tel jour que ledit testateur sera alle de vie a trespas ou a autre jour prochain a ce convenable comme dessus. **Item** a leglise parrochial de la ville de Rollers pour semblable la somme de vingt escus dudit pris. **Item** a leglise de sa ville de Ravestein pour semblable vingt escus. **Item** a leglise de Harpen pour semblable vingt escus. **Item** a leglise de Uden pour semblable vingt escus. **Item** a leglise de Dreisscher pour semblable vingt escus. **Item** a leglise de nostre Dame Dardenborch pour semblable vingt escus. **Item** a leglise de Caudenberghe audit Brouxelles pour semblable vingt ung escus. **Item** a leglise de notre dame de grace aupres de Brouxelles afin de prier pour son ame, cinq escus pour une fois. **Item** a leglise de ma dame du Sablon pour semblable cinq escus. **Item** aux Carmes audit Brouxelles pour semblable cinq escus. **Item** aux cordeliers au dit lieu pour semblable cinq escus ou la valeur. **Item** aux poures femmes de l'ospital de l'Arcke audit Brouxelles pour semblable cinq escus le tout du pris que dessus, et pour une fois seulement. **Item** laisse mondit seigneur de Ravestein testateur apres son trespas a monseigneur Philippe de Cleves, son seul fils legitime et naturel, tous ses biens quelsconques ou quils soient et seront lors trouves len avoir appartenir alheure de son dit trespas et a institue ledit testateur mondit seigneur Philippe, son fils son hoir et heritier universel, en et sur tous iceulx biens a la charge toutevoye de fournir, entretenir, observer et accomplir entierement diligement et lealement toute contenu en sondit present testament de bonne foy et sans fraude pour la consolacion et descharge de son ame **Item** et pour lentiere confidence que mon dit seigneur le testateur a es personnes de mondit seigneur Phillipe son fils et de madicte dame de Ravestein, sa compaigne, et de leur naturel vray et entier amour et dilection envers lui, et a son honneur qui est le leur propre, et au salut de son ame, les a nomme, choisy, eslue fiablement pour testamentaires et executeurs de sondit testament et ordonnance de sa darreniere voulente. Et avec eulx venerable religieux maistre Thierry Oultrary, religieux profes de lordre des freres prescheurs, son confesseur et honorables et saiges Pierre Chanu et Jehan Oudart, ses conseillers et anciens serviteurs qui longuement et loyaulment lont servy et desquels il a aussi singuliere confidence, donnant plain et entier pover autorite et puissance ausdicts ses testamentaires et executeurs, et aux quatre et aux trois diceulx, qui mieulx vaquer et entendre y pourront, de proceder ou fait dicelle execucion incontinent, le cas advenu de sondit trespas, et de la en avant la poursuivre, conduire, fournir et accomplir chascun a son endroit lealement tout par les forme et maniere cy dessus declarees et contenues tant pour la des-

charge et consolacion de son ame et conservacion de son honneur dessusdit, comme de leurs propres, sans dissimulacion, negligence, ou contradiccion, comme mondit seigneur en a deulx, et de chascun deulx sa plainre confidence et fiance en notre seigneur. **Lequel** testament cy dessus escript et contenu, mondit seigneur de Ravestein testateur a fait ordonne, et establi par toutes ces meilleurs voye et manieres quil la peu et sceu faire de droit, en revocant, cassant, annullant, et mettant a neant tous autres quelconques testament et ordonnances de darrenieres voulentes, que par cidevant il peut avoir fais, quels quilz soient, et declarant tous iceulx et chacun diceulx estre nuls et de nulle valeur ou vigueur. Mais a volu, veult, requiert et ordonne ceste presente ordonnance cy dessus escripte estre son vray testament, et lordonnance de sa darreniere voulonte, estable et vaillable, et icelle valoir par et selon tous drois, tant canon que civil, qui a ce aider et servir lui pevent, et que incontinent apres sondit trespas icelle soit interinee, executee, furnie et accomplie de point en point par la maniere cy dessus contenu et escripte, non obstant et pose que toutes les solemnites de droit, de stille, ou de coustume en tel cas nescessaires ou requises ne soient gardees et observees, et que sil ne vault par droit comme testament, au moins quil vaille par droit de codicilles ou de quelconque autre ordonnance de darreniere volonte. Et neantmoins a rescrit a lui mondit seigneur de Ravestein testateur et reserve sa pleine faculte, liberte, franchise, et puissance, sa vie durant, de pover corriger, changer, nuier, accroistre, diminuer, revoquer aussi rappeler, casser, annuller sondit present testament en tout ou en partie, toutes les fois et ainsi quil lui plaira, soit par edicion nouvelle, par codicilles ou autrement, comme bon lui semblera, cessant toute contradiction au contraire de et sur toutes lesquelles et singulieres les choses dessusdictes icellui mon seigneur de Ravestein testateur a requis et ordonne par moy, notaire, cy dessus nomme, lui estre fait pour lui et pour mesdis seigneurs, ses testamenteurs legataires et aultres quil appartenait instrumens publiques, ung ou plusieurs, soubz le tesmoingnaige des assistants. Ce fut fait en la ville de Brouxelles dessusdit, du diocese de Cambray, en lhostel ou court de mes seigneurs les ducs de Brabant illec a Coudenberge, en la chambre du retrait pour coucher de ma dicte dame de Ravestein, seant entre la porte et la grant salle dudit hostel, presens a ce religieuse personne, ledit maistre Thierry, son confesseur, maistre en theologie, et Jehan Oudart, ses conseillers et serviteurs dessus nommes, par lui esleus ses testamenteurs comme dit est, et saiges et discrets Jehan Vuerry, Jehan Muer, maistre Guillaume Craye, son secretaire maistre Jaques Inghelrave et Gerart Gherarts clers ou lais des dioceses de Besancon, du dit Cambray et de

Tournay, tesmoins a ce especialement appellees et requis.

Et pourre que je, Martin Steenberch, presbitre du diocese de Cambray, notaire publique des auctorites apostolique et imperial, ay este present avec les tesmoins scy dessus nommes la ou et quant mondit seigneur Adolf de Cleves, seigneur de Ravestain, testateur, a fait et ordonne son testament, et lordonnance testamentaire de sa darreniere volonte institue son heritier universel, et aussi fait les legats, ordonnances, prestacions, declaracions, et autres choses cy dessus contenues et declares; et le tout ay veu et ouy faire et mesmes en ay receu la stipulacion et leu tout au long par son ordonnance tout ledit contenu de cedit testament a haulte voix entendiblement, en la presence de ma dicte dame de Ravestain, sa compaigne et espeuse, et de ses testamenteurs, ensamble desdits tesmoins cy devant nommes, eulx oyans et verans. Jen ay fait note et prothocolle et lay redigie et mis en forme de cest instrument publique, escript dessus daultre main, a cause dautres [mes ex(er)cices] et occupacions, mais lay cy soubscript de ma propre main, et y mis et appose mon grant signe publique et accoustume, pour tesmoignages de verite de toutes les choses dessusdicts, ad ce instament appelle et deument sur ce requis (volgt dan zijn paraaf).